

ROMANITZACIÓ DEL RELAT I ART DE L'EXPRESSION EN VALERI FLAC

JOSEP LLUÍS VIDAL
Universitat de Barcelona
jlvidal@ub.edu

RESUM

Valeri Flac, en el seu poema èpic *Argonautica*, té com a models visibles, en quant a la matèria, el poema èpic hel·lenístic d'Apol·loni de Rodes i, en quant a la forma, el model indiscutible de *L'Eneida* de Virgili. Pel que fa al tema, Valeri intenta acomodar-lo als interessos romans del moment inserint en el relat mític referències contemporànies. Pel que fa a la forma, la voluntat neoclàssica o, si es vol, neovirgiliana de Valeri, com la dels altres èpics flavis, és indiscutible. Valeri llegeix Apol·loni a través de la lent de Virgili, però els impulsos que havia aportat a la literatura romana la generació anterior, la de l'època neroniana, especialment Sèneca i Lucà, actuen de forma latent en el seu poema *Argonautica* i s'oposen, amb major o menor violència, o s'adapten, amb major o menor equilibri, a la conscient vocació neoclàssica. Aquesta tensió (en aquest article se n'examinen alguns exemples) caracteritza l'art de l'expressió de Valeri.

PARAULES CLAU: Valeri Flac; *Argonautica*; transtextualitat; romanització del relat mític; Virgili; *Eneida*.

NARRATIVE ROMANIZATION AND ART OF EXPRESSION IN VALERIUS FLACCUS

ABSTRACT

In his epic poem the *Argonautica*, Valerius Flaccus owes a great deal to the Hellenistic epic poem by Apollonius of Rhodes for its theme and to Virgil's *Aeneid* for its language. As to subject matter, Valerius keeps with the interests of Roman times by embedding references to Rome in the mythical story. As to form, his neoclassical, or neo-Virgilian, pretensions are undeniable. While Valerius interprets Apollonius through the lens of Virgil, traces of the Neronian-era influence on Roman literature, especially that of Seneca and Lucan, can also be found. These either oppose or adapt themselves with varying degrees to Valerius' neoclassical inclination. This tension, examples of which are discussed in this paper, characterises Valerius' art of expression.

KEY WORDS: Valerius Flaccus; *Argonautica*; transtextuality; narrative Romanization; Virgil; *Aeneis*.

La voluntat neoclàssica, o si es vol neovirgiliana, amb què els tres poetes èpics de l'època flàvia, Sili Itàlic, Valeri Flac i Estaci, escriuen, respectivament, *Punica*, *Argonautica* i *Thebais*, és inqüestionable. Aquest fet ha afavorit la persistència en la crítica d'una visió tradicional (i superficial) que, tot atenent exclusivament als elements de contrast, oposava en bloc la literatura flàvia a la neroniana pel que fa a models, gust artístic, continguts i formes d'expressió. Limitant-nos ara a l'èpica flàvia, aquesta visió és insuficient perquè no té en compte que les innovacions que procedeixen de Lucà i fins i tot de les tragèdies de Sèneca, les "matrius senecano-lucanees" en l'expressió de Tandoi (1985: 163), no

desapareixen sense deixar rastre, sinó que actuen amb un impuls nou, adaptant-se amb major o menor violència o equilibri a la conscient vocació neoclàssica dels èpics flavis. I això no és més que un aspecte, certament rellevant, d'un fet d'abast superior: l'enorme importància dels mecanismes d'imitació en la poesia flàvia, particularment, tal com ha senyalat Hardie (1990: 3-5), quan l'autor imita més d'una font, de tal manera que construeix el seu propi text al mateix temps que comenta tàcitament i interpreta les seves fonts.

Argonautica de Valeri Flac, escrit en un espai temporal que va del 80 al 92 d. C., n'és un bon exemple. El mateix tema ja condiciona que sigui un "experiment de reescriptura" (Malamud i Mc Guire 1993: 192). Valeri, en efecte, es va proposar emular el gran poema d'Apol·loni de Rodes que Publi Terenci Varró Atací ja havia traduït al llatí al segle I a. C. L'existència d'una traducció o versió prèvia no era cosa que fes desistir als escriptors romans –només cal recordar, per exemple, les diverses vegades que es van traduir o adaptar els *Fenòmens* d'Arat. I en el cas concret del poema argonàutic la traducció de Varró Atací, realitzada en el moment de l'apogeu de l'alexandrinisme a Roma, no podia satisfer les necessitats de l'època de Valeri (Feletti 1998: 109-121). D'una banda, perquè la literatura romana ja tenia els seus clàssics romans, els de l'època augustea; de l'altra, perquè el nou tractament del tema havia d'eleva-lo a categoria d'universal, la condició que havia assolit el major producte del classicisme romà, *L'Eneida*. Això s'hagués pogut plantejar probablement amb un tema com el de *Punica* de Sili Itàlic, però ¿com aconseguir-ho amb la saga mitològica dels argonautes? Valeri busca una solució per un camí que implica en si mateix una contradicció: d'una banda intenta "transcendentalitzar" el relat; de l'altra, apropar-lo als interessos romans del moment. La gesta de Iàson al Pont havia de deixar entreveure per al·lusió (i amb adulació!) la de Vespasià a Caledònia. Del relat d'aventures, se n'havia de destacar el component de valors universals, els que estaven, per suposat, encarnats en els valors romans. Tractat d'aquesta manera, el mite s'humanitzava, s'impregnava d'una aspiració ètica molt més marcada que la que hi podia haver en l'obra d'Apol·loni (cf. Tschiedel 2003).

1. TRANSCENDENTALITZACIÓ DEL MITE DELS ARGONAUTES: LES REFERÈNCIES A ROMA

Per aconseguir el seu propòsit, Valeri insereix en la seva nova versió de les aventures mítiques referències a la realitat romana. Així, una anticipació del que serà el destí de Troia i la seva última nit tindrà immediatament el contrapès de l'al·lusió al *genus Aeneadum et Troiae melioris honores* (Val. Fl. 2, 573),¹ "el llinatge dels Enèades i la glòria d'una Troia millor", que remet al major destí, etern, de Roma (Spaltenstein 2002: 466-467); la descripció dels escuts d'una

¹ Citem per l'edició d'Ehlers (1980).

tropa escita, en què figura reproduït un llamp de tres puntes, condueix a un apòstrofe al *miles romanus*, que porta un guarniment semblant al seu escut:

cuncta phalanx insigne Iouis caelataque gestat
tegmina dispersos trifidis ardoribus ignes;
nec primus radios, miles Romane, corusci
fulminis et rutilas scutis diffuderis alas (Val. Fl. 6, 53-56).²

(La falange sencera du, cisellat sobre l'escut, l'emblema de Júpiter: el foc que es divideix en un triple llamp. No vas ser el primer, soldat romà, a difondre amb els teus escuts els fulgors del llamp brillant i les ales rutilants).³

És sobretot en les comparacions on Valeri recorre a tòpics d'aquest tipus:⁴ l'admiració de Iàson davant del trencament de la paraula donada per part del rei de la Còlquide es compara amb l'estupor del navegant que ja albira el Tíber i el far d'Òstia quan, de sobte, una tempesta l'empeny de nou cap a alta mar:

non ita Tyrrenus stupet Ionius<que> magis<ter>
qui iam te, Tiberine, tuens clarumque serena
arce pharon praeceps subito nusquam ostia, nusquam
Ausoniam uidet et saeuas accedere Syrtes (Val. Fl. 7, 83-85).

(No queda tan sorprès el timoner tirrè o joni que ja et veu, Tíber, i distingeix en el cel serè la llum clara del far, però que, arrabassat de cop i volta, ja no veu enlloc les teves boques, Ausònia, sinó com s'acosten les Sirtes ferotges).

En una altra ocasió, s'evocuen les guerres civils romanes mitjançant una comparació èpica, al bell mig d'una batalla que té lloc a la mítica Còlquide:⁵

Romanas ueluti saeuissima cum legiones
Tisiphone regesque mouet, quorum agmina pillis,
quorum aquilis utrimque micant eademque parentes
rura colunt, idem lectos ex omnibus agris
miserat infelix non haec ad proelia Thybris... (Val. Fl. 6, 402-406)

(Tal com quan la ferotgíssima Tisífone atia les legions romanes i els seus cabdills, i les seves files a un costat i a l'altre brillen amb llances, brillen amb les àguiles; els seus pares cultiven els mateixos camps, el mateix Tíber infeliç els havia enviat, reclutats de tots aquells paratges, no a batalles com aquestes...)

² Spaltenstein (2005: 19) defensa que l'al·lusió es fa de manera genèrica a l'escut dels legionaris i no precisament als de la *XII legio fulminata*, com opina Liberman (2002: 202), que precisa que Titus havia fet venir aquesta legió de Síria pel setge de Jerusalem, evocat al principi del llibre I d'*Argonautica*.

³ Per a la traducció catalana dels textos de Valeri Flac he contat amb l'ajuda inestimable del doctorand Pere Fàbregas Solís. Dels errors que encara hi hagi són jo, naturalment, l'únic responsable.

⁴ Ja Ovidi a les *Metamorfosis* s'havia enfrontat al problema d'introduir elements romans en un relat que s'esdevé en temps mítics (per exemple, *met.* 1, 175-176; 1.200-205), on s'inclina per solucions com les que després adoptaria Valeri (cf. Solodow 1988: 55-56).

⁵ Però no hi ha motiu per suposar que es tracte precisament de les guerres civils dels anys 68/69: cf. Spaltenstein (2005: 120-121). Una revista de les diverses propostes en Liberman (2002: 244-245).

De manera anàloga, la desolació causada per les harpies es compara amb l'erupció del Vesuvi, en al·lusió a la catàstrofe històrica de l'any 79:

sicut, prorupti tonuit cum forte Veseui
 Hesperiae letalis apex, uixdum ignea montem
 torsit hiems, iamque eoas cinis induit urbes:
 turbine sic rapido populos atque aequora longe
 transabeunt... (Val. Fl. 4, 507-511)

(com quan tal volta el cim del Vesubi entra en erupció com un tro i porta la destrucció a Itàlia, i el cicló de foc encara no ha sacsejat la muntanya que ja cobreix de cendra les ciutats del vessant oest; és així que, del lluny, [les harpies] sobrevolen pobles i mars amb un torb impetuós...)

L'efecte que causen aquestes falques introduïdes en el relat s'aconsegueix precisament per llur referència al temps i l'espai del lector de Valeri: el públic contemporani de l'autor de cop i de volta s'allunya del món mítico-heroic dels argonautes i momentàniament torna a l'actualitat. Aquestes intervencions pretenen "romanitzar" el relat. Tal com adverteix Hershkowitz (1998: 127-128),⁶ aquest tipus de romanització no era una cosa nova en l'èpica romana. *L'Eneida* romanitza els seus caràcters homèrics i utilitza sàviament i poètica aquesta tècnica (cf. Galinsky 1980; Quint 1993: 50-96). Però al revés del que passa en *L'Eneida*, el tema de la qual es vertaderament protorromà, la romanització de la saga dels argonautes està seriosament limitada pel seu tema que, situat en l'horitzó mític del món grec, difícilment es presta a qualsevol tipus d'associació translàtica o metafòrica amb Roma. Podem dir que coses que a *L'Eneida* funcionaven, aquí, en el poema de Valeri, grinyolen. La transcendentalització i romanització del relat no s'acaben d'assolir, fonamentalment per la dificultat de conciliar la pressió que exercia el model que es prenia com a irrenunciable, és a dir *L'Eneida*, amb la mentalitat i el gust "barroc" que hi havia darrere d'aquelles falques i transposicions.

2. TRANSTEXTUALITAT I ART EXPRESSIVA

En el seu poema *Argonautica* Apol·loni de Rodes combina el metre èpic i la matèria mítica del tema amb els procediments característics de la poesia hel·lenística: estructura elaborada, extensió i complexitat de l'al·lusió i *doctrina*. És a dir: es tracta d'un text que demana ser llegit en relació a d'altres textos, també com a reacció a d'altres textos.⁷ Apol·loni amb el seu poema provava de redefinir l'èpica, cercant-li un lloc nou en una societat lletrada i cosmopolita completament diferent de la cultura de la Grècia arcaica que havia produït *La Ilíada* i *L'Odissea*. Virgili va copsar les noves implicacions del tractament de

⁶ En les línies que segueixen ens permetem resumir l'opinió de Hershkowitz.

⁷ Aquesta ràpida caracterització de la poesia hel·lenística la devem a Bing (1988), citat per Malamud i McGuire, jr (1993: 192).

l'èpica d'Apol·loni i va utilitzar el poema d'aquest, *Argonautica* com una de les fonts principals en el seu propi tractament del gènere èpic, *L'Eneida*.

Això vol dir que només per la simple elecció de la matèria Valeri Flac se situa dins d'una certa tradició: es posiciona en relació a Apol·loni de la mateixa manera que aquest ho feia respecte als poemes homèrics. Però molt conscientment llegeix Apol·loni a través de la lent de Virgili, al mateix temps que pren Virgili per model. Sens dubte, en les seves línies generals i, sobretot, en la seva estructura, el poema de Valeri s'orienta d'acord amb la configuració de *L'Eneida*,⁸ però aquesta orientació general deixa marge perquè en d'altres aspectes Valeri aparegui com un poeta de notable originalitat. Això és cert sobretot en passatges on es lliura a l'*aemulatio* amb Virgili. En tenim un excel·lent exemple en l'"escena típica" de la tempesta que esclata, com en l'indiscutible model de *L'Eneida* (1, 50-156, la tempestat pròpiament dita a partir del v. 81), en el primer llibre d'*Argonautica* (Val. Fl. 1, 574-692), on l'originalitat de la imitació és fruit de la personal elaboració del model i de la cadena intertextual, concretament Ovidi i Lucà, a través de la qual el llegeix. No és possible ara aturar-nos en l'anàlisi d'aquesta gran escena d'*Argonautica* que, d'altra banda, ha merescut estudis cada cop més exhaustius des de fa més de mig segle,⁹ però sí podem parar esment sobre alguns llocs breus que poden donar una idea de com exerceix Valeri la seva *aemulatio* respecte a Virgili. Una de les seves tècniques favorites consisteix a aconseguir grans efectes mitjançant la potenciació d'una expressió virgiliana, ja de per sí condensada, amb una arriscada metàfora. Per exemple, Virgili havia anomenat una bandada d'ocells *uolucrum nubem*, a *Aen.* 7, 704-705: *gurgite ab alto / urgeri uolucrum raucarum ad litora nubem* ("des d'alta mar un nuvolat d'ocells de rauca veu s'apressen cap a la riba"); tot ampliant i sobrepujant aquesta plàstica expressió, Valeri (4, 495-496) anomena les harpies que planen sobre llurs víctimes *Cocytia nubes*, és a dir "nuvolot del Còcit", "nuvolot de l'infern": *inhiat Cocytia nubes / luxurians ipsoque ferens fastidia uisu* ("exorbitant, el núvol infernal obre la boca i fa fàstic només amb el seu aspecte"); hi ha aquí un impuls original: al revés del que passa, per exemple, amb *Styx* i *Stygius*, el nom del riu Còcit, *Cocytus*, i el corresponent adjectiu, *Cocytus*, no constitueixen en llatí una metonímia usual per referir-se als inferns.¹⁰ Sens dubte, Valeri veu encara en *Cocytus* una paraula inusual i expressiva, en front de *Stygius*, habitualment emprat per "del infern, infernal"; però és molt possible que, al costat d'aquesta elecció, actuï com a hipertext la

⁸ En general, sobre l'orientació cap a Virgili del poema cf. Schimann (1998).

⁹ Una introducció a les "tempestes èpiques" en Cristóbal (1988). El tema és un clàssic dels treballs sobre poesia èpica almenys des de Friedrich (1956); amb atenció als èpics flavis: Burck (1978); i a Valeri Flac: Shelton (1974); el capítol "Sea and Storm" de Kleywegt (2005: 339-402); i Zissos (2006).

¹⁰ Vegeu el que diu sobre això Spaltenstein (2005: 325), amb el suport de l'*Onomasticon* del ThLL.

troballa *Cocytia uirgo*, també virgiliana, que designa la fúria Al·lecto (*Aen.* 7, 479) de forma no menys sorprenent i expressiva.

Valeri es complau, a més, en la representació de l'apassionada i convulsa dinàmica dels moviments impetuosos del cos i de l'esperit: d'aquí la seva preferència per les expressions d'ascens i caiguda, del que és brillant i enlluernador; d'aquí la seva recerca dels contrastos vívids. Així, per exemple, un guerrer envoltat amb una capa de púrpura branda una espasa que, en brillar, li il·lumina el camí:

chlamys imbelli circumuenit ostro
torta manum strictoque vias praefulgurat ense (Val. Fl. 3, 118-119).

(una clàmide enrotllada li envolta la mà amb la seva porpra aliena a la guerra, i amb l'espasa desembeinada il·lumina el camí que s'obre davant seu).

En tractar algun dels seus personatges Valeri ha sabut desprendre's amb èxit de la cotilla virgiliana; és així en el cas del dramatisme amb què descriu Iàson o Medea. En aquests casos, les empremtes de les tragèdies de Sèneca i de l'èpica de Lucà apareixen en contraposició a l'ideal gairebé obsessiu de classicisme, de virgilianisme.¹¹ Una intenció o una manera "romàntica", podríem dir-ho així, conviu amb la impostació neoclàssica o hi aflora per damunt. Nogensmenys, allò que Miniconi (1951: 215) va anomenar "le souci de beauté formale" inspira sempre els versos de Valeri Flac, que, probablement per això, mereixia l'aprovació d'un censor tan circumspecte com Quintilià, que lamentava així la seva mort: *multum in Valerio Flacco nuper amisimus* (Quint. 10, 1, 90). I potser en part podem compartir l'estima de l'antic crític. A Valeri se li pot reconèixer, com diu Rostagni (1964: 46), "ànima de poeta", encara que no hagi pogut plasmar-la harmònicament en la seva obra, d'altra banda incompleta, i s'hagi de cercar el seu llampurneig en aspectes marginals i episòdics més que no pas en l'acció fonamental del poema.¹²

¹¹ Hershkowitz (1998: 65-67) tracta amb perspicàcia el tema de la segura influència de la *Medea*, conservada, de Sèneca, i de la possible influència de les tragèdies del mateix nom, perdudes, d'Ovidi i potser de Lucà sobre la *Medea* d'*Argonautica*.

¹² El present treball ha estat elaborat en el si del Projecte de Recerca finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad de referència FFI2013-41056-P. Agraïxo molt sincerament al doctorand Pere Fàbregas Solís, la competent ajuda del qual ja ha estat referida *supra* n. 6, la seva atent lectura del original d'aquest treball i els seus suggeriments, que l'han millorat. Altre cop, dels errors que hi restin sóc l'únic responsable.

BIBLIOGRAFIA

- BING, P. (1998), *The Well-Read Muse: Past and Present in Callimachus and the Hellenistic Poets*, Göttingen.
- BURCK, E. (1978), *Umwetterszenen bei den flavischen Epikern*, Wiesbaden.
- CRISTÓBAL, V. (1988), "Tempestades épicas", *CFC* 14, 125-148.
- EHLERS, W.-W. (1980), *Gai Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri octo*, Stuttgart, Teubner.
- EIGLER, U. i LEFÈVRE, E. (1998) (eds.), *Ratis omnia vincet. Neue Untersuchungen zu den Argonautica des Valerius Flaccus*, München (Zetemata, 98).
- FELETTI, D. (1998), "Valerius Flaccus und die *Argonautae* des Varro Atacinus", en Eigler i Lefevre 1998, 109-121.
- FRIEDRICH, W. (1956), "Episches Unwetter", en *Festschrift Bruno Snell*, München, 77-87.
- GALINSKY, G. K. (1980), "Vergil's Romanitas and his Adaptation of Greek Heroes", *ANRW* II 31.2, Berlin – New York, 985-1010.
- HARDIE, P. (1990), "Flavian Epicists on Virgil's Epic Technique", en *The Imperial Muse: Flavian Epicist to Claudian*, Boyle, A. J. (editor), Bendigo, 3-20.
- HERSHKOWITZ, D. (1998), *Valerius Flaccus' Argonautica*, Oxford.
- KLEYWEGT, A. J. (2005), *Valerius Flaccus Argonautica, Book I. A Commentary*, Leiden – Boston.
- LIBERMAN, G. (1997-2002), *Valerius Flaccus, Argonautiques. Tome I. Chants I-IV*, 1997; *Tome II. Chants V-VIII*, 2002, Paris, Budé.
- MALAMUD, M. A. i MCGUIRE, JR, D. T. (1993), "Flavian Variant: Myth. Valerius' *Argonautica*", en *Roman Epic*, Boyle, A. J. (editor), London-New York, 192-217.
- MINICONI, P. (s. d. [1951]), *Étude des themes "guerriers" de la poésie épique gréco-romaine*, Paris.
- NAUTA, R. R., VAN DAM, H. i SMOLENAARS, J. (2006) (eds.), *Flavian Poetry*, Leiden – Boston.
- QUINT, D. (1993), *Epic and Empire: Politics and Generic from Virgil to Milton*, Princeton, 1993.
- ROSTAGNI, A. (1964), *Storia della letteratura latina*, vol. III, Torino.
- SHELTON, J. E. (1974), "The storm scene in Valerius Flaccus", *CJ*, 70, 14-22.
- SCHIMANN, F. (1998), "Valerius Flaccus und Vergil: *interpretatio Virgiliana*", en Eigler i Lefèvre 1998, 123-139.
- SOLODOW, J. B. (1988), *The World of Ovid's Metamorphoses*, Chapel Hill - London.
- SPALTENSTEIN, F. (2002-2005), *Commentaire des Argonautica de Valerius Flaccus, vol. I (livres 1 et 2)*, 2002; *vol. II (livres 3, 4, et 5)*, 2004; *vol. III (livres 6, 7 et 8)*, 2005, Bruxelles.
- TANDOI, V. (1985), "Gli epici di fine I secolo dopo Cristo o il crepuscolo degli dei", *A&R*, 30, 154-169.
- TSCHIEDEL, H. J. (2003), "Apollonio Rodio e Valerio Flaco: l'umanità del mito", en *L'officina ellenistica: poesia dotta e popolare in Grecia e a Roma*, L. Belloni, L. De Finis i Moretti, G. (eds.), Trento, 17-33.
- ZISSOS, A. (2006), "Sailing and sea-storm in Valerius Flaccus (*Argonautica* I. 574-642): The rhetoric of inundation", en Nauta, Van Dam i Smolenaars (eds.), 79-96.